

*ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ БАШКЫЛАР БИЛИИ БЕДИДЕР ИНСТИТУДУ
НАЦИОНАЛ ӨӨРЕДИЛГЕ БОЛГАШ КИЖИЗИДИЛГЕ КАФЕДРАЗЫ*

М. О. Дамдынчан

**ТЫВА ШКОЛАЛАРГА КҮШ-АЖЫЛ
ӨӨРЕДИЛГЕЗИНИҢ
5-7 КЛАССТАРГА
ӨӨРЕДИРИНИҢ
ПРОГРАММАЗЫ**

ИСТОЧНИК: НАРОДНАЯ ПЕДАГОГИКА. Экспериментальные программы для учителей тувинских школ (на тувинском языке). Издание пробное. – Кызыл, Тувинское книжное издательство, 1995.– с. 75-95.

63(2) Ту

У 47

Эртем талазы-биле сүмелекчизи Россияның өөрөдилге академия-
зының академиги, педагогика эртемнериниң доктору, профессор

Г.Н.Волков

Программаларга үнелел бергеннер: төөгү эртемнериниң кандидады,
«Шаманизмниң дириг шыгжамыры» деп аттың эдилекчизи, чогаалчы *М. Б. Кенин-Лопсан*; педагогика эртемнериниң кандидаттары *К. Б. Март-оол, К. Д. Даваа, Т.Т.Мунзук, М.Б.Кунгаа*; Маадыр ие *Д.Т.Деге*, Эрбек ортумак школазының башкызы *А.Т. Пабындук*

Эртем талазы-биле редактору педагогика эртемнериниң канди-
дады *Г. Д. Сундуй*

Үндүрүлгениң харыысалгалыг редактору *О. М. Баир*

У 4302000000 – 25 без обьявл.

133(01) – 95

ISBN 5 – 7 – 655 – 0429 – 9
1995.

©Инст-т усоверш. учителей РТ,

**ТЫВА ШКОЛАЛАРГА КҮШ-АЖЫЛ
ӨӨРЕДИЛГЕЗИНИҢ
5 - 7 КЛАССТАРГА
ПРОГРАММА ЗЫ**

5 К Л А С С

БЯШТАН КЫЛЫГЛАР

Херек кылыглар. Чуруктар хажыылары, аьш-чем салыр ыяш самбыра, эьт доораар калбак ыяш, ыяш хүүрекчигештер, хааржакчыгаштар, херекселдер шыгжаар хааржак болгаш оон-даа өске.

Чугула билиглер. Ажылдаар черни дерири. Херекселдерни эңмелеп-сескелээри, чазаныр баартакка чүвелерни быжыглаары, тургузары. Күш-ажылдың айыыл чогуноң дүрүмнери. Бяштан кылыгларны бүдүрүп тургаш, долгандыр турар хүрээлелди камгалаары.

Тыва аптараларның техниктиг чуруу. Оларны чазып шыяры. Аптараның дүрзүзүн шыйып көргүзери. Аптараның солагай талазындан, кырындан хевирлери. Аптараның кол хевирлери. Хемчээлдерни демдеглээри, номчууру. Өг иштинге аптараны тургузар чуруму.

Болбаазырадып кылыр чугула материалдарның бирээзи — ыяш. Бяштың уксаа хевирлери. Бяштың кеминиң хевирлери, оларның ылгавыр демдектери. Бяштың чоңгузун ажыглаары. Токпак-ыяш дугайында билиг. Бяштаары, чээргеннээри. Чазанылга баартаа, ооң херээ, ону ажаары. Хаарылганың тургузуу, ажыглалы. Бяш кезер херекселдер.

Хирээлерниң хевирлери. Бистерниң хевирлери. Дургаар, доора хирээлээр хирээлер.

Дериг-херекселдерни камнаары, кадагалаары. Бяш кестингилерин чыыры, хирээндилерни бөлери, шыгжап хумагалаары.

Чымчак ыяш материалдарны камныг чарыгдаары. Шугум, булунчук, рейсмус дузазы-биле хемчээриниң аргалары. Кылыгларның кырын сомалап шыяры. Бяш кылыгларны кадап, шоптулап тудуштуары. Чондура, дургаар, доора хирээлээриниң аргалары. Хол өрүмү-биле ыяшгы өрүмнээри. Бяшты хоюглаары. Кылыгларның даштын хоюглаарының аргалары. Шугум, булуңчук-биле шыйыгларның шынарын хынаары.

Көргүзүг. Белен кылыгларның үлегер-хевирлери.

П р а к т и к т и г а ж ы л д а р. Ыяштың уксаа хевирин болгаш оларның кемин тодарадыры. Аптара хевирлиг кылыгларның чуруун шыяры.

Кылып белеткээр ыяш материалды шилип алыры. Ыяштың кырын, хажыыларын хаарыылдаары. Ыяшты доора, дургаар хирээлээри. Хол өрүмү, ооң тургузуу, херээ, ажыглалы, ажылдың аргалары.

Ыяш кылыгларның тудуштуругларын хырбалаарының аргалары. Хырбаларның хевирлери. Кылыгларны чыып эптээри.

Көргүзүглер. Белен кылыгларның үлегер-хевирлери. Таблицаалар. Кинофрагментилер, диапозитивтер.

П р а к т и к т и г а ж ы л д а р. Аптараның эскизин тургузары. Кылыр чүвелерниң хемчээлин тодарадыры, материалды шилип алыры, ажылды планнаары. Материалдың кырын чондурары. Демдеглел. Хол хирээзи-биле хирээлээри. Үттерни өрүмнээри. Хоюглап болбаазырадыры. Кадаглар, шоптулар, хырба-биле кылыгларны эптээри. Чүвелерни будууру. Өрттедип тургаш кылыгларны сиилбири. Кылыгларның шынарын хынаары.

ДЕМИРДЕН КЫЛЫГЛАР

Бо теманың орнунга ыяштан кылыгларны уламчылап болур.

Кылыглар. Демир тудалар, шоочалар, демир суугу. Шой, каң. Дуга. Демирден кылган чүвелер. Дөжөктер, хааржакчыгаштар, сенчилер. Чүве быжыраар чуга демирлер. Дөжү. Хола, чес, лааза. Балды, маска, кыскаш болгаш оон-даа өске.

Чогуур билиглер. Ажылдаар черни организаастаары. Дарганнаар баартак, ооң ажаалдазы. Күш-ажылдың айыыл чогуунуң дүрүмнери. Материалдарны камныг чарыгдаары. Дериг-херекселдерге камныг болуру.

Чуга демирден кылыгларны күүседире. Хемчеглерни салыры. Шыйыг ёзуугаар кылырының дүрүмнери. Чуга демирден кылыгны хемчээри. Каң дугайында билиг. Ак, кара чуга демирлер. Каңның шынарлары. Чүген белдире. Суглук. Хола, чес дугайында билиг. Дарганнаар херекселдер. Үттээштер, шыйыкчылар. Өрүмнээр станоктуң ниити тургузуу. Белен материалдарның хевирин, хемчээлин тодарадыры. Чуга демирден кылыгның хемчээлин улгаттырып кылыры. Белен материалдарны хөндүрериниң, хемчээриниң, кестирериниң, ээриниң аргалары. Өрүмнээр станокка үттер өрүмнээри. Кылыгларның уштарын дугуруп тудуштурары. Демир кылыгларны сиилбип каастаары. Шыйыгларның шынарын шугум, үш-булуңчук дузазы-биле хынаары.

Көргүзүглер. Диафильм (демир-биле ажыл), таблицалар. Айыыл чогуунуң техниказы деп таблицалар. Диапозитивтер: дарганнаар херекселдерниң тургузуу, кылыгларны тудуштурарының хевирлери. Фильм: «Мастерскаяга айыыл чогуунуң техниказы». Дөжү.

П р а к т и к т и г а ж ы л д а р. Чуга демир кылыгларның техниктиг чуруун, эскизин тургузары. Шыйыгны номчууру.

Материалды шилип алыры. Ажылды планнаары. Кылыр материалды эдип, таарыштырып алыры, хемчээри. Хол хачызы-биле кезери. Херекселдер дузазы-биле ээри. Чуга демирден кылыгларның кыдыгларын, булуннарын хирээлээри. Өрүмнээр станокка үттерни өрүмнээри. Ак-демир кылыгларны дугуруп тудуштуары. Демир кылыгларны будууру. Кылыгларны хынаары.

СЫВЫРЫНДАКТАН КЫЛЫГЛАР

Кылыглар. Шыяр өрүм. Соңга пөстерииниң, чүген, чулар төгериктери. Дытпалар-илчирбелер дээш оон-даа өске.

Чогуур билиглер. Сывырындак-биле ажылдап турда, күш-ажылдың айыыл чогуунуң дүрүмнери.

Сывырындак кылыгларның шыйыының ужур-утказы. Диаметр биле радиустуң бижимел демдеглели. Хемчеглерни салыры. Шыйыгны номчуурунуң чуруму. Сывырындактың хевирлери, ооң хереглели. Сывырындактан кылыгларның мурнуу хевири, төгериктээри, үттээри болгаш оон-даа өске. Сывырындак кылыгларның шыйыының ужур-утказы. Сывырындакты калбартыр ызыртыр кыскаштар. Сывырындактан кылыр кылыгларның узунун санаары. Сывырындакты хөндүрериниң, кезериниң, ээриниң аргалары. Сывырындакты арыглап-аштаары.

Көргүзүглер. «Школа мастерскаязынга ажылдаарының айыыл чогу» деп таблицалар.

П р а к т и к т и г а ж ы л д а р. Кылыр материалдарны шилип алыры болгаш ажылды планнаары. Өске херекселдер дузазы-биле сывырындакты хөндүрери. Эрбеннерни хоюглаары. Кылыгларны будууру. Хемчээр херекселдер-биле, майык-биле кылыгларның шынарын хынаары.

Чуга демирден суугу, яндаң, хоолайлар, хүл-узар, демир хааржакчыгаштар болгаш өске-даа кылыгларны күүседир. Бүдүрүлгө черлериниң чагыгларын кылып болур.

Чогуур билиглер. Чуга демирден болгаш чинге сывырындактан кылыгларны шыгжап кадагалаарының аргалары. Сыгыг, тиг дугайында билиг. Дуңзаалаарының болгаш хоюглаарының аргалары.

Чуга демирни болгаш сывырындакты хирээлээр херекселдер. Слесарь дугайында билиг. Арматуржу кижилерниң күш-ажылының ужур-утказы-биле таныжары. Материалды камныг хемчээри. Өрүмнээр станокка өрүмнээриниң аргалары. Кылыгларны уран-шевер сиилбири.

Көргүзүглер. «Школа мастерскаязынга ажылдар» деп таблицалар. Диафильм.

П р а к т и к т и г а ж ы л д а р. Кылыгларны тудуп хемчээри. Шыйыгларны демдеглеп номчууру. Кылыгга херек материалды шилип алыры, ажылды планнаары. Хол хирээзи-биле демирни кезери. Демирниң кыдыын, дооразын, булуннарын хемчээри. Өрүмнээр станокка үттерни өрүмнээри. Кылыгларны дугуруп тудуштуары. Чуга ак-демирни база сывырындакты дуңзаалаары. Эрбеннерни арыглап узуткаары.

Хемчээр херекселдер дузазы-биле кылыгларны хынаары.

БАГ-МАНЧАК-БИЛЕ АЖЫЛДАР

Кеш. Кеш дугайында билиг. Кештиң янзы-бүрү хевирлери. Кешти ажаары. Кештен кылыглар. Хөм. Хөм дугайында билиг. Хөмнүң хевирлери. Хөмнү ажаары. Хөмнү шыгыдары, хөөдери. Хөмден кылыглар-биле таныштырары. Аргамчы, сыдым, чүген, чулар, кижен, көстег, дужак, колун, чирим, шавылыыр, төрөпчи дугайында ниити билиг. Хөмден кылыгларның ужур-дузазы. Өртег, баглааш дугайында билиг. Баг-манчактан кылган эдилелдерниң хемчээлдерин тодарадыры. Багның хевирлери. Багның ужур-дузазы. Багның төөгүзү-биле холбашкан үлегер домактар, тывызыктар, чугаалар, тоолчургу домактар.

Аът мунарының аргалары, чуруму. Ушкаш дугайы. Узун-дын, муңгаш-дын. Баглааштың хемчээли, материалы. Баг-манчакты шыгжап кадагалаары. Баг-манчак-биле ажылдар үезинде айыыл чогуунуң дүрүмнерин сагыыры.

Көргүзүглер. Чүген, чулар, дужак, кижен, көстег, сыдым, багдан дыннар.

ХЕПТИ АЖААРЫ БОЛГАШ СЕПТЭЭРИ

Чогуур билиглер. Ажылдаар черни организаастаары. Күш-ажылдың айыыл чогуунуң дүрүмнерин сагыыры. Хеп септээриниң хевирлери. Чамаарының аргалары.

П р а к т и к т и г а ж ы л д а р. Ажылды планнаары, хепти чамап септээри.

ПӨС АЙМАА-БИЛЕ АЖЫЛ

Чогуур билиглер. Даараныр машина-биле ажылдап турда, санитар-арыг-шевер негелделери. Күш-ажылдың айыыл чогуунуң дүрүмнери. Ажылдаар черни организаастаары. Шыйылга херекселдери болгаш дериглери. Быжыкчының шугуму (М 1:4).

Кижиниң дурт-сынын хемчээриниң аргалары. Кылыгларның хемчээшкиннериниң хемчээлин бижип демдеглээри. Шыйыгларны болгаш быжыышкынны күүседире. Моделирование дугайында билиг. Кылыгга үнер пөстүң чарыгдалын тодарадыры.

Көргүзүглер. Өөрөдилге манекени. Пөс быжындылары.

Практик а ж ы л д а р. Ажылды планнаары. Фигураны хемчээри, ооң түннелдерин бижири. Формулалар ёзугаар санаашкын. Быжарынга белеткээри. Фартук биле бөрт даараарынга үнер пөстүң хемчээлин санаары.

Чогуур билиглер. Санитар-арыг-шевер негелделери болгаш күш-ажылдың айыыл чогуунуң дүрүмнери. Ажылдаар черни организаастаары. Пөстер дугайында кыска билиглер. Пөстерниң хевирлери. Аргыгларны болгаш хендирлерни белеткеп кылыр дугайында билиг. Пөстер бүдүрерде бойдустуң курлавырларын ажыглаары. Өзек болгаш долгаг. Пөстүң эни. Пөстүң иштики болгаш даштыкы талалары. Аргыыр болгаш пөс бүдүрер ажылчын профессиялар дугайында допчу билиглер (аргыкчы, ткач).

Хөвөң, саазын болгаш дүктен кылган пөстерниң шынарлары: быжыы, агаар сиңниктирери, чыырлыры, херлири. Пөстерниң элевези болгаш аңа салдарлыг факторлар (чууру, хүннүң салдары).

Быжар пөстерни белеткээри. Пөстү камналгалыг быжары. Быжарының дүрүмү. Быжындыларны чыыры.

АЪШ-ЧЕМ АЙМАА

Чемнер бөлүү. Далган үскен быдаа, мүн, сүттүг быдаа, быжырган далган, боорзак, боова, винегрет, салат, морковь, капустадан чемнер, кулча, согуна, хойтпак, быштак дээш оон-даа өске.

Чогуур билиглер. Санитар-арыг-шевер негелделери болгаш күш-ажылдың айыыл чогуунуң дүрүмнери. Ажылдаар черни организаастаары. Кижиге ногаа аймааның ажык-дузазы. Тыва чемнерни белеткээриниң аргалары. Тыва чемнерниң хоолулуу. Ногааны чууру, кезери. Кезериниң аргазы. Тарак, хойтпак иридер чүүлдер, херекселдер, оларны ажыглаарының дүрүмнери. Чемнер белеткээринге херек савалар болгаш дериг-херекселдер. Белен чемнерни делгээриниң аргалары, оларның шынарынга негелделер. Дүштеки чемни столга делгээри. Повар, официант профессиялар-биле таныштырары.

ХОЙТПАКТАН ЧЕМНЕР

Хойтпак. Хойтпак дугайында билиг. Хойтпактың итпээ. Итпекти чемге хереглээриниң аргалары. Хойтпактың хевирлери. Чалаң сүт хойтпаа. Тырткан сүт хойтпаа. Кижиге хойтпактың ажык-дузазы. Хойтпакты кудар савалар. Хойтпакты тургузары. Хойтпакты ажаары. Хойтпакты хайындыргаш үндүрүп алыр чемнер. Божа. Божа дугайында билиг. Таар. Бөдей шоодай. Кевиг божаны таарга тударының үези.

Божадан үндүрүп алыр чемнер. Ааржы, курут. Ааржыны кургадырының аргалары. Ааржыны чемге хереглээри. Ааржыны кургадырының хуусаазы. Ааржыны савалап алыры. Ааржыны шыгжаары. Куруттуң хевирлери. Курутка холуксаа. Курутту кадырарының хуусаазы.

Курут — үр шыгжаар хуусаалыг чем. Курут— хүндүткелдин чеми. Ааржы биле куруттуң шынарын тодарадыры.

Көргүзүглер. Хойтпак. Ааржы. Курут.

П р а к т и к т и г а ж ы л д а р. Ааржы, курут кургададыры.

ТАҢДЫ КЕЖИИ

Тываларның аннаар чурумнары, чаңчылдары. Тоорук, согуна, катчимис, ай-бести аыш-чемге ажыглаары. Эм үнүштерни, оыттарны чыырының, болбаазырадырының болгаш хереглээриниң аргалары (чижээ, ыт-кады).

ДИРИГ АМЫТАННАРНЫ АЖААП-ТЕЖЭЭРИ

Амытаннар бөлүү. Хой, өшкү, анай, хураган, мыйыстыг бода мал, чылгы, тоолайлар болгаш оон-даа өске.

Чогуур билиглер. Дириг амытаннар, оларның кижиниң амыдыралынга ачы-дузаы. Дириг амытаннарны ажаап-тежээриниң онзагай байдалдары, долгандыр турар хүрээлел-биле харылзаа.

Дириг амытаннарны суггарарының негелделери. Малдың эъткирсүткүр болурунга салдарлыг байдалдар.

П р а к т и к т и г а ж ы л д а р. Дириг амытаннарны суггарары, чемгерери. Деспилерни белеткээри. Малдың чүзүн, хар-назын талазы-биле ылгавыры. Малды өстүрүп, ажаап-тежээр талазы-биле арга-дуржулга. Малдың эьдин аыш-чем кылырынга, кезин, дүгүн идик-хеп даараарынга ажыглаары. Мал дугайында тоолдар, солун чугаалар, тывызыктар.

Эксурсия. Фермаларга мал-маганны ажаап-тежээри-биле таныштырары.

КӨДЭЭ АЖЫЛ-АГЫЙ ТЕХНИКАЗЫ

Чогуур билиглер. Көдээ ажил-агыйның кол машиналары болгаш чепсек-херекселдери: хөрзүн болбаазырадыр, өдекшидер, тарыыр, үнүш-дүжүт ажаар машиналар, оларның кол кезектери. Чепсек-херекселдер болгаш машиналар, оларның кол кезектери. Чепсек-херекселдерниң болгаш машиналарның ажилдаар шинээзиниң дугайында билиг.

ӨӨРЕНИКЧИЛЕРНИҢ БИЛИП АЛЗА ЧОГУУР КОЛ БИЛИГЛЕРИ. МЕРГЕЖИЛДЕРИ

Бяштың кол хевирлери болгаш кеми. Верстактың (баартактың) хереглели. Хаарылганың, ыаш кезер хирээжигештин, хол өрүмнериниң хереглели болгаш тургузуу. Тудуштурарының аргалары. Слесарь дугайында билиг.

Хол-биле ажылдаар даараныр машинаның ниити тургузуу. Пөстүң хевирлери. Тыва тоннар, идиктер дугайында ниити билиг. Баг-манчактан кылыглар. Даараар кылыгларның быжышкынының шыйыгларын демдеглээри.

Чемненилгеге ногааның ужур-дузазы, ногаадан кылыгларны (чемнерни) белеткээриниң аргалары. Хөрзүннү чазын, күзүн болбаазырадырының сорулгалары.

Тыва далганның, тарааның, хойтпактың, эжегейниң ажык-дузазы.

Дириг амытаннарны ажаап-тежээриниң аргалары. Чүген, чулар, аргамчы, сыдым, колун, чирим, шавылыыр. Оларның ажык-дузазы.

Хөрзүн болбаазырадыр, өдекшидер, тарыыр, ажаар машиналарның хереглели.

ӨӨРЕНИКЧИЛЕРНИҢ МЕРГЕЖИЛДЕРИ

Аптара кезектериниң техниктиг чуруктарын, шыйыгларын номчууру, тайылбырлаары.

Бяштан кылыглар белеткээри. Демирден кылыглар белеткээри. Тускай хептерни, тыва тоннарны, платьеелерни, юбкаларны быжып, даараныр машинага даарап билири. Бөдүүн хепти чамап, септеп билири.

Ногаа аймааның эки-багын тодарадып билири, чемнерни белеткеп, оларның шынарын илередип, дузап (ажыдып) билири. Дүжүттү ажаап, аңгылап, каасталга үнүштериниң үрезиннерин аңгылап сорттап, хөрзүннү тарыыр мурнунда сайгарып, хүүрек, дырбааш, үлдүредикчи-биле ажылдап, күш-ажылдың айыыл чогуун сагып, өөредилге-дуржулга участогунга бөдүүн дуржулга кылып билири. Үрезиннер, чемиш дазылдыг үнүштерни тарып олуртурда хуваап, таарыштырып, үнүштерниң өзүп көвүдээрин хайгаарап билири.

Кылдынган чүүлдерниң болгаш күүсеттинген ажылдарның шынарын тодарадып билири.

6 Народная педагогика

Мал-маган ажаап-тежээриниң аргаларын билири. Тыва чаңчылдарны, харылзааларны билири.

Айыттынган бүгү ажылдарны күүседип тура, ажылдаар черин эңмелеп, күш-ажылын планнап, күш-ажылдың айыыл чогуун дүрүмнерин болгаш амы-хуу арыг-шеверин сагып билер ужурлуг.

6 КЛАСС

БЯШТАН КЫЛЫГЛАР

Кылыглар. Өг ханазы. Ынаа. Хараача. Хаалга. Хүл-узар тудазы, ыяш аптара, хааржактар, херекселдер сыптары, кажаа, херим ыяштары болгаш оон-даа өске.

Чогуур билиглер. Ыяш чондурар станокка ыяшты чондуруп турда, күш-ажылды организаастаары болгаш айыыл чогуунуң дүрүмнери. Херекселдерни эңмелеп-сескелээри. Ажылдаар чер. Станокту болгаш дериг-херекселдерни камнаарының дүрүмнери. Күш-ажылдың айыыл чогуунуң болгаш хуу арыг-шеверниң дүрүмнери.

Бала, согааш дугайында билиг. Согааштың, баланың хемчеглери. Согааштың шыйыы. Согааштың, баланың хевирлери. Согаашты кылырының аргалары.

Хаалга (эжик) дугайында билиг. Эжиктиң кол кезектери (эргин, хаалга, кастыктар). Хаалганың хемчээли. Эргин, кастыктар.

Үлгүүрге. Үлгүүргениң хемчээли. Ооң өрээлдери. Паш, сава салырының чуруму.

Чондурар станок, ооң кинематиктиг схемазы, ону номчууру. Ыяшты кезер аргаларның хевирлери. Кестирер бистерниң кезектери.

Кылыр дээш белеткээн материалды станокка таарыштырары, быжыглаары, ону шенеп база шынап чондурары, эрбеннерин дүрбүп хоюглаарының аргалары.

П р а к т и к т и г а ж ы л д а р. Өг хаалгазының эскизин тургузары. Хемчээлдерни тодарадыры. Белеткээн материалды хирээлээри. Доора кезишкени дөрбелчин хевирлиг материалды станокка быжыглаары, шенеп база шынап чондурары, дүрбүп хоюглаары, кезери.

Херекселдер болгаш диафильмнер шыгжаар хааржактар, номнар, чечектер салыр полкалар, кушкаш хааржаа, хеп азар аскыштар, хеп базар самбыра, ыяш херекселдер, аптечка, чуруктар хоолары, портреттер хажыылары, хирээлээрде, доораарда быжыглап алыр дагалар.

Согааш, баланың бичии хевирлерин чымчак материалдардан чазап кылыры, чижээ, чөвүрээден. Комбинатче экскурсия.

Чогуур билиглер. Согааш биле бала шыйыын күүседери, ону чазарының дүрүмнери. Сагыза чогуур дүрүмнер. Өг хаалгазының шыйыы, ооң эскизин тургузары. Шыйыгга хемчээлдерни салыры.

Чымчак материалдар, оларны болбаазырадыры. Ыяшты камныг кезери. Чымчак материалдарның хереглели.

Согаашка бала-биле тараа соктаарының дүрүмнери. Сагыза чогуур ниити дүрүмнер.

Өг эжииниң ыяжын аңгылап белеткээри. Ооң кезектерин аңгылаары. Тус-тус кезектерниң хемчээлин демдеглээри. Эжиктиң ниити хемчээлин тодарадыры. Эжикти каастаар кезектериниң симметриязын барымдаалаары. Хаалга кылырының дараалашкак чурумун сагыыры. Хаалганың хажыыларының хемчээлин тодарадыры. Ыяштың кылынын шилип чазап

алыры. Хаалганы хажыыларында кастактарга быжыглаары. Хаалганы будууру.

СҮТТЕН БҮДҮРЕР ЧЕМНЕР

Сүт. Сүт дугайында ниити билиг. Сүттүн ажык-дузазы. Чалаң сүт. Хайындырган сүт. Тырткан сүт. Сүт хоюу. Өреме, өремениң хевирлери. Чалаң сүттүн ажык-дузазы. Хайындырган сүттүн өремезиниң ажыктыы. Сүттен бүдүрүп алыр амданныг чемнер. Шөйгөн быштак, ооң технологиязы. Быштак—хүндүткел чеми. Шөйгөн быштакты шыгжаарының хуусаазы. Кадыг быш- тактың чемге хереглеттинер үези. Сүттен белеткээр чемнерни кылып тура, айыыл чогуунуң дүрүмнерин сагыыры. Санитар-арыг-шевер ажылдарын сагыырынга негелделер. Саанчы. Саанчының чымыштыг ажылы. Саанчы профессияга өөредип белеткээриниң негелделери. Фермаже экскурсия.

ДҮКТЕН КЫЛЫГЛАР

Дүк. Дүк дугайында ниити билиг. Дүктүн ажык-дузазы. Дүк — садып-саарар материал. Дүк кыргыыры, дүктү ажаары. Дүк кыргыыры — улуг үүле болгаш чаагай байырлал. Тыва улустуң дүк салыр чаңчылдары. Кыргаан дүктү савалаары. Савааш дугайында билиг. Дүктү савааштаары. Дүктү савааштаа- рының хуусаазы, үези. Савааштаан дүктү кидис кылырынга белеткээри. Моожа-тыртыг дугайында билиг. Өзек. Өзектиң хемчээли болгаш аары. Өзектиң узуну. Өзекти тыртып сөөртүрүнге белеткээри. Дүк сөөртүрүнге херек бода мал. Оон дерилгези. Эзертээри. Тыртыг — чеп-аргамчының хемчээли. Аът азы шары бажы мунар оолдарны азы улуг кижини белеткээри. Дүктү сөөртүп дооскан соонда ажылдар. Кидисти өери болгаш кургадыры. Кидистен кылыглар дугайында билиг. Энчек. Ширтек, дөжек, дээвиир, өреге, адаккылар. Чеп-аргамчы. Кожалаңнар. Тыртыглар. Өг куру, өгнүң курун кылырының аргалары. Дүк салып турар үеде айыыл чогуунуң техниказын сагыыры болгаш санитар-арыг-шевер негелделерин барымдаалаары. Хөне, мончар, челе дугайында билиг.

Көргүзүглөр. Дүк. Кидис. Хетпе. Савааштар. Ширтек. Энчек. Кожалаң. Өг куру. Инчек. Дүк кыргылдазының дугайында фильм.

БАГ-МАНЧАК-БИЛЕ АЖЫЛ

Көргүзүглөр. Аргамчы, кижен, көстег, дужак, чүген, чулар, колун, шавылыыр, чирим, кымчы баа, узун болгаш муңгаш-дыннар, төрөпчи, сыдым дээш оон-даа өске.

Чогуур билиглер. Чүгөн кылырының технологиязы-биле таныштырар, ону өөредир. Колун, чирим, шавылыыр кылырының аргалары-биле таныштырар.

Амыдыралынга хереглеттинер аьш-чемни, идик-хепти, эт-септи, ажил-агый дериг-херекселдерин тыва улус колдуунда боду кылып алыр мергежил-дуржулгалыг.

Аьш-чем белеткээри. Боорзактар быжыраының аргазы. Далганны сорттаары. Блины, олады быжыраының аргалары. Далган үскен быдааны белеткээр чуруму. Ону хайындыраының дүрүмү, үези. Пловту хайындыраының чуруму, үези. Сүттен бүдүрер чемнер. Быштак, ооң хевирлери. Ону кылып белеткээриниң дүрүмнери.

Дааранылга. Даараныр машиналарның хевирлери. Оларның ажыы. Даараныр машиналарны ажаап-тежээри. Дааранылга үезинде айыыл чок болурунун дүрүмнери, оларны сагыыры. Тыва тоннарның, хөйлеңнерниң, платьеелерниң хевирлери. Шыва тонну даараарының дүрүмү (чуруму), аргазы. Тоннар хевирлериниң дугайында ниити билиг.

Санитар-арыг-шевер негелделери болгаш күш-ажылдың айыыл чогуунун дүрүмнери. Ажылдаар черни организаастаары. Кылыгларның хевирлери. Хепти быжып кезеринге, ооң арыг-шеверинге база аянынгына негелделер. Хемчээлдерни бижип демдеглээри. Санаарының формулалары. Пөстүн чарыгдалын тодарадыры.

П р а к т и к т и г а ж ы л д а р. Чүвени хемчээри, ооң туннелин бижип демдеглээри. Пөстү быжарынга белеткээри. Даараар пөстүн чарыгдалын санаары. Дириг амытаннар кежинден, дүгүнден кылган пөстер болгаш оларның шынарларының дугайында допчу билиглер. Пөстерни чүден бүдүрерил?

Бут-биле теп ажылдадыр даараныр машина-биле ажил үезинде санитарлыг арыг-шевер негелделери болгаш айыыл чогуунун дүрүмнери. Ажылдаар черни организаастаары. Бут-биле теп ажылдадыр даараныр машинаның тургузуу. Инениң үреликтери-биле азы ону шын эвес тургусканы-биле холбашкан шаптараазынар.

Хол-биле даараныр машина. Ооң тургузуу. Аңаа ажылдаарының дүрүмнери. Хол-биле даараныр машинага практиктиг ажылдар. Айыыл чогуунун дүрүмнери.

Көргүзүглер. «Даараныр машина» деп таблицалар. Машина инелери.

П р а к т и к т и г а ж ы л д а р. Даараныр машиналар-биле ажылдаары. Хемеге хендирни дүргектээри.

ДЕМИР-БИЛЕ АЖЫЛ

Кылыглар. Аскыыштар, булуңчугаштар. Верстактар быжыглаар булуңчугаштар. Янзы-бүрү дугалар. Кыскыыштар. Демир полкалар, демир дөжөктөр, чүгөн белдирлери, дырбааштар, ээргииш, дүлгүүрлер, демир-

хүүрек, хүл-узар, чуга демирлер, ойнаарактар, андазын, көдээ ажыл-агыйга хамаарышкан чепсек-херекселдер, машиналар, механизмнер (культиватор, илиир, таптакчы, дескилекчи дээш оон-даа өске).

Чогуур билиглер. Демир хирээзи-биле, эгээ-биле база шүүче-биле демирни кезип турда, күш-ажылды организаастаары болгаш айыыл чогуунун дүрүмнери. Как демирден кылыглар дугайында билиг.

Кара-демирлер: шой, каң, оларда углерод. Чес, коргулчун, цинк деп өңнүг металлдар, оларның холуксаалары. Кол шынарлары (быжыы, кадыы, чымчаа).

Эгээниң, хол хирээзиниң кол кезектери. Штангенциркульдун тургузуу. Ооң-биле хемчээр аргалар.

Хол хирээзи-биле демдеглээрде, кезерде, хирээлээрде, шүүчени ажыглаары.

Көргүзүглер. Чуга демир, каң, чес, хола, янзы-бүрү кылыглар, дүлгүүрлер, шоочалар, кадаглар, шоптулар. Демир-биле ажыл дугайында фильмнер, диафильмнер. Демир кезер херекселдер, таблицалар.

П р а к т и к т и г а ж ы л д а р. Чуга демирден кылыгларны хемчээл аайы-биле кезери. Шуткулганың ачы-дузазы. Хол хирээзи-биле демирлерни кезери. Калбак демирлерни шугумнап, булуңчук, майык салгаш хирээлээри. Эгээ-биле дүрбүп, эрбеннерни ап каары, булуңнарны мугурлаары, кылыгларны дугуруп тудуштуары.

Чинге-тараа соолдурары, хоорары, соктаары, челбири. Хевек дугайында билиг. Ону чемге ажыглаары. Деспи дугайында билиг.

ӨӨРЕНИКЧИЛЕРНИҢ БИЛЗЕ ЧОГУУР КОЛ БИЛИГЛЕРИ БОЛГАШ МЕРГЕЖИЛДЕРИ.

Өг эжииниң эскизи. Шыйыы. Шыйыгны демдеглээри. Шыйыгны номчууру. Сүттен кылган аыш-чем аймааның даңзызын тургузары. Кидис кылырының технологиязын тодаргайлаар. Сүттү ажаап-тежээри. Сүттен кылган аыш-чемниң хоолулуг шынарлары. Сүт-биле ажыл үезинде санитар-арыг-шевер негелделерин санап бижиир. Сүт тыртар машиналарның хевирлери. Өрөмениң шынарын тодарадыры. Сүт тыртар машиналарны ажаап-тежээри.

Бяштың кол хевирлери болгаш кеми. Кожактыг верстактың хереглели. Хаарылганың ажык-дузазы. Чымчак материалдарның хевирлери. Бяш чондурар станоктуң ниити тургузуу. Шүүчелерниң хереглели. Кылыгларны тудуштуруп эптээриниң аргалары.

Демир-дестин хевирлери. Кара болгаш өңнүг демирлерниң холуксааларының ылгавыр демдээ. Штангенциркульдун тургузуу. Тараа соктап белеткээриниң аргалары, чуруму, сагыза чогуур дүрүмү.

Хол-биле болгаш бут-биле теп ажылдадыр даараныр машиналарның тургузуу. Машина инелерин шилиириниң дүрүмнери. Шыва тыва тонну, юбканы даарап белеткээриниң чуруму, аргазы.

Сүт продуктуларын болбаазырадырының аргалары. Ногаа аймаандан, кат-чимистен чемнерниң хоолулуг ажык-дузазы. Ногаа ажыл-агыйында кол профессиялар.

Мал чеминиң хевирлери, оларның даштыкы демдектери. Андазынның, илиирниң, культиваторнуң, таптакчының, дескилекчиниң ниити тургузуу.

Өөреникчилерниң мергежилдери. Айыттынган бүгү ажылды күүседип тура, ажылдаар черни эңмелеп, күш-ажылды планнап, күш-ажылдың айыыл чогуунуң дүрүмнерин болгаш амы-хуу арыг-шеверин сагып билир ужурлуг. Ыяш кезер хирээжигештин, хол өрүмүнүң хереглели болгаш тургузуу. Кадаглар, ээриилдер, хырба-биле тудуштуларының аргалары. Слесарь верстагы, ооң хереглели, демдеглеп шыяр херекселдин, хол-биле тудар слесарь хачыларның, дугулар база ээр херекселдерниң хереглели болгаш тургузуу.

Пөстөрниң хевирлери. Тыва тонну (шыва) даараары. Ногаа аймааның ужур-дузазы, ногаадан чемнерни белеткээриниң технологиязы.

Аптара хевирлиг кылыгларның шыйыгларын, эскизтерин күүседир. Ыяш чондулар станокка кылыгларны белеткеп чондулар.

Кара болгаш өнүгү демирлерни, холуксааларны аңгылаары. Демир-дес аймаан ылгап билири. Оларның шынарларын хынаары. Штангенциркуль-биле хемчээри.

Хол болгаш бут-биле ажылдадыр даараныр машиналарга ажылдаары. Инелерни шилип эптээри, хемеге хендирни долгаары. Дүк болгаш торгу пөстөрниң шынарларын тодарадыры. Юбканың шыйыгын тургузары, номчууру. Белен кылыгларның шынарын тодарадыры. Болдунган частырыгларның чылдагааннарын илередири, сайгарары.

Сүт продуктуларындан белеткээн чемнер, кат-чимистен вареньелер. Хоорган чиңге-тараадан, арбайдан, ак-тараадан будуруп алыр чемнерни белеткээриниң аргалары. Согааш, бала чуруунуң хемчеглерин демдеглээри.

Ажылдаар черни организаастаары болгаш айыткан ажылдарның хевирлерин күүседип тура, айыыл чогуунуң дүрүмнерин сагыры. Дириг амытаннарны ажаап-тежээри.

7 КЛАСС

ЫЯШТАН КЫЛЫГЛАР

Кылыглар бөлүү. Өг ханазы. Ынаа, хараача, хаалга, эзер, үлгүүрге, бала, согааш, деспи (челбииш) дээш оон-даа өске.

Чогуур билиглер. Өг ханазын чазаарының аргалары. Ынаалар ыжын белеткээри. Харалча кылыгының аргазы. Үлгүүрге дугайында ниити билиг. Ону кылыр технология. Күш-ажылдың айыыл чогуунуң дүрүмнери.

Согааштың болгаш баланың шыйыын тайылбырлаары. Шыйыгларга чогуур негелделерниң дүрүмнери.

Бяштың өл, кургааның дугайында билиг. Бяшты кургадырының аргалары. Бяш чондурар станок болза, технологтуг машина болур. Станоктар тургузуунуң ниити чүвези. Өрүмнээр, бяш чондурар дээш оон-даа өске. Кылыгларның көрүштүү болгаш четпестери, оларны улам сайзырадып болур аргалары. Согааштың иштин үңгештээри.

П р а к т и к т и г а ж ы л д а р. Хана кылыры. Хана көктээн кылыры. Хананың бичии моделин тургузар. Соңга рамаларының чазап кылырының шыйыы. Аңаа хемчээлдерни салыры. Согааш чазаар материалды шилип алыры. Согааштың иштин болбаазырадыры, эрбеннерни хоюглап таарары. Согааш хевирлерин чөвүрээден хевирлээри. Ойнаарактар. Шкатулка. Шыдыраа хөлү, хевирлери. Штангенциркульду ажыглаары.

Кылыглар. Номнар салыр полкалар, шүүчелер сугар хааржак, картотека хааржаа. Тырыкы болгаш дорт-булуңчук хевирлиг бяш маскалар, майык. Тыва аптара арыннарын хээлээри. Өг хаалгазын хээлээри.

Чогуур билиглер. Бяштан кылыгларның янзы-бүрү хевирлери, оларның ажык-дузазы болгаш ажыглаарының аргалары. Кылыгларның геометрлиг хевирлерин тодарадыры.

Тыва аптараның угулзалары болгаш ону эптеп чыырының аргалары.

Көргүзүг. «Школа мастерскаязынга бяш болбаазырадырының айыыл чогуунуң техниказы» деп кинофильм. «Школа мастерскаязынга кылыгларны каастаарының хевирлери» деп диафильм.

П р а к т и к т и г а ж ы л д а р. Чамдык бяш кылыгларның, тыва аптараның хемчээлдерин тодарадыры, тургузуун көрүп тургаш сайгарары. Кылыр ужурлуг материалдарны шилип алыры. Чүвелерни шеверлээри. Белен кылыгларны чаңгыс черге чыып эңмелээри.

Хынаар, хемчээр херекселдер дузазы-биле кылыгларның шынарын көрүп хынаары.

ДЕМИРДЕН КЫЛЫГЛАР

Чонар, кезер болгаш чондурар станоктарга ажыл.

Кылыглар. Кадаг бөрттери, чес, хола кылыглар. Чүген белдирлери, шуткулга, ээриил бажы, өзектер, өөктер, шоптулар, ээриилдер, модельдер. Демир хааржакчыгаштар.

Чогуур билиглер. Токарьның ажылдаар черин эңмелеп таарыштырары. Чондурар, кезер станокка айыыл чогуунуң дүрүмнери. Токарьлаар дериг-херекселдерни ажыглаары.

Чара кезиешкин, доора кезиешкин дугайында билиг. Чондурар, кестирер станокка айыыл чогуунуң дүрүмнери. Каңның хевирлери. Каңны хереглээри. Каңның аңгы бөлүктери. Демирни камнаар аргалары.

Термоболбаазырадылга дугайында ниити билиг. Чондурар, кестирер станокка технологтуг ажилдар. Ол станоктуң ниити тургузуу. Тус-тус кезектерниң херээ. Кестирериниң чурумунуң дугайында билиг. Күш-ажылдың шинээзи-биле таныжары: токарь – профессия. Узун дургаар чондурар станоктуң херээ болгаш тургузуу, ооң ажылы. Ниити чүве: шимчедикчи, дам- чыдар механизм, күүседикчи орган. Бистиң кестирер кезээ, ооң элементилери.

Күш-ажылдың шинээзи-биле таныштырары: фрезеровщик – профессия. Чондурар, кестирер болгаш фрезер станоктарга болбаазыраткан кылыгларның шынарын хынаары.

Көргүзүглер. «Школа мастерскаязынга кылыгларны белеткеп кылырының технологиязы» деп диафильм. «Демир болбаазырадыр станоктар, оларның тургузуу» деп диапозитивтер. «Школа мастерскаязынга ажилдап турда, айыыл чогуунуң техниказы» деп таблицалар.

П р а к т и к т и г а ж ы л д а р. Цилиндр кылыгның эскизин тургузары. Цилиндр хевирлиг кылыгның шыйыын кылыры. Чондурар станоктуң кинематиктиг схемазы, белен материалды шилиири, ажилды планнаары. Белен материалдың хевирин, хемчээлдерин, материалдарын тодарадыры.

Чондурар, кестирер станокка материалды салып быжыглаары.

Эрбеннерни таарып кезери. Цилиндрниң даштыкы кырын шенеп база ылап чондурары. Эрбеннерни таарары, чондурган чувениң даштын арыглаары. Одура кезери. Чондурарының аргалары.

Демирден кылыглар. Ээриил. Ээриил бөргү. Янзы-бүрү өзекчигештер. Чагыглар күүседири. Сенчилер. Тудалар. Демир-дестен кылыглар. Демир суугу.

Чогуур билиглер. Күш-ажылды организаастаары болгаш айыыл чогуунуң дүрүмнери. Ажилды күүседининиң аргалары.

Янзы-бүрү чүвелерниң даштыкы хевирлериниң шыйыглары. Ук шыйыгларның ужур-утказы. Кезер херекселдер аймаа. Аңгы-аңгы дериг-херекселдер. Хол-биле кезериниң аргалары. Кезигни хажытканы.

Кылыгларны белеткеп кылырының технологтуг аргалары: токарь, фрезер, слесарь ажилдарын бирикшидери.

Слесарь – профессия. Каңнакчы дугайында билиг. Каңнаарының аргалары.

Көргүзүглер. «Школа мастерскаязынга ажилдап турда, айыыл чогуунуң техниказы» деп таблицалар. «Слесарь херекселиниң тургузуу», «Кылыгларны тудуштурарының хевирлери» деп диапозитивтер. «Школа мастерскаязынга кылыгларны белеткеп кылырының технологиязы» деп диафильм.

П р а к т и к т и г а ж ы л д а р. Цилиндр хевирлиг кылыгларның эскизин шыяры. Шыйыгларны номчууру.

БАГ-МАНЧАКТАН КЫЛЫГЛАР

Кылыглар. Чүгөн, чулар, кижен, аргамчы-сыдым, чирим, көстег, дужак, кымчы баа. Колун, шавылыыр, барба.

Чогуур билиглер. Багдан шавылыыр өрүүрүнүн аргалары. Кымчы сывы, ооң баа, дужак, кижен. Ынчан күш-ажылды организастаары болгаш айыыл чогуунун дүрүмнери. Баг-манчактан кылыгларның нептеренгей хевирлери. Кымчы баан борбайтыр өрүүрү. Үштеп, дөрттеп, алдылап, сестеп өрүүрүнүн аргалары. Сыдым аргамчыны кылырының технологиязы. Аргамчының ажыктыы, ооң эдилели. Баг эдилелдерни шыгжап кадагалаары. Аът шалбалаары. Аргамчыны дүреринин чуруму. Бурун дериг-биле шиметтинген аътты баглаары болгаш ажаары. Эзер дериглери. Оларның хемчээли болгаш шыйыы. Чонактын кыры. Чонакты эптиг болдуары. Ооң ажаалдазы. Чонактын хевирлери. Чонактын кылыны. Хөмнүн бышкактарын кезери. Бышкактан кылыглар. Оларның ужур-дузазы. Хемни, кешти эттээри.

Көргүзүглер. Эзер дериглери. Чонак хевирлери. Аътты дерип шимээринин аргалары. Шимелдениң чараш көрүштүү. Багдан кылган янзы-бүрү херекселдер аймаа.

П р а к т и к т и г а ж ы л д а р. Кылза чогуур материалдарны, чымчак кылыгларны шилири. Ажылды планнаары. Баг-манчактан бөдүүн чүвөлөрни кылыры. Оларны эңмелеп-сескелээри. Шыгжаары. Ажыглаары.

Маг-манчактан кылган чүвөлөрни тудуштуарының аргалары. Баг-манчак-биле практиктиг оюннар. Хемчээр херекселдер ачызы-биле кылыгларның хемчээлин ылавылап хемчээри. Ажылдап турар үеде айыыл чогуунун дүрүмнерин сагыыры. Кылган чүвөлөрнүн шынарын хынаар аргалары.

БӨДҮҮН СЕПТЕЛГЕ КЫЛЫРЫ

Чогуур билиглер. Септелгеге хереглезе чогуур дериг-херекселдернүн ажык-дузазы. Оларны ажылга белеткээри болгаш ажаары. Чугайлаарының болгаш будуурунун аргалары. Будуктарны шилип алыры.

Соңга рамаларын тырыыры, чылыглаары. Соңга шилин арыглаарының аргалары. Соңга рамаларын будук-биле чаар аргалары.

П р а к т и к т и г а ж ы л д а р. Херекселдерни эңмелеп-сескелээри болгаш ажаары. Ыяш-биле чамаар ажылдарга баш удур белеткенири. Доозун аштакчызы-биле ажылды организастаары болгаш ооң тургузуу-биле таныштыары. Соңга рамаларын тырыыры болгаш үүрмек септелгени кылыры.

ХЕП АЖААРЫ. ХЕП СЕПТЭЭРИ

Чогуур билиглер. Ажылдаар черни эңмелээри. Санитар арыг-шевер негелделери болгаш күш-ажылдың айыыл чогуунун дүрүмнери.

Хеп септээринге хереглээр материалдар (карманнар, платье, чүвүр дээш оон-даа өске). Хепти электрилиг илиир-биле базары. Хирин аштаары.

П р а к т и к т и г а ж ы л д а р. Хеп аймаан аңгылап, эңмелеп чыып алыры. Ажылды планнап чорудары. Карманнарны, платье, юбка, чүвүрлерни септээри. Септээн кылыгларны чуп, аштап-арыглаары. Кылган ажылдың шынарын хынаары.

ПӨС АЙМАА-БИЛЕ АЖЫЛ

Чогуур билиглер. Санитар-арыг-шевер негелделери болгаш күш-ажылдың айыыл чогуунуң дүрүмнери. Ажылдаар черни белеткээри. Электри-биле хөделдирер машина-биле ажылдаары. Электри-биле хөделдирер даараныр машина.

Электри-биле хөделдирер даараныр машинага ажылдаарының аргалары болгаш ону белеткээринин дүрүмнери.

Ажылдап турар үеде электри энергиязының чарыгдалын эвээжидип камнаары. Машинаның тургузуу, херээ, ажылдаарының шинээ. Даараныр машинаның үрели бээри, ооң тыптып келир чылдагааны, сагыза чогуур негелделер. Бөдүүн үреликтерни чайладырың аргалары. Машинаны ажаары, үзээри. Ширтек сырыырының аргазы.

Көргүзүглер. «Даараныр машина» деп таблицалар. Сырыыр материалдарның хевирлери. Аңгы-аңгы хемчээлдерлиг тыва шыва тоннар.

П р а к т и к т и г а ж ы л д а р. Ажылды планнаары. Машинаны хөделдирип, доктаадып турда, мергежилгелер, аңаа даараары, дүргенин таарыштырары. Даараныр машинаның ажылында бөдүүн үреликтерни тывары болгаш чайладыры. Даараар чүвөлөрни белеткеп алыры. Даараныр машинаны аштаары болгаш үзээри. Ажылдың шынарын хынаары. Даараза чогуур кылыглар. Тыва шыва, хөвөнниг тоннарны быжып даараары. Оолдарга, уругларга школа формаларын тыважыдып даараары, оларның хемчээлин тодарадыры.

Чогуур билиглер. Санитар-арыг-шевер негелделери болгаш күш-ажылдың айыыл чогуунуң дүрүмнери. Ажылдаар черни белеткээри. Пөстөрнүн материалдарын барымдаалап кылыгларны күүседире. Оларның шынарын илередире. Пөстөрнүн элевези, аңаа салдарлыг факторлар. Пөстү быжарыңга белеткээри. Быжарының дүрүмү. Материалды камнап быжары. Быжындыларны чыып бөлери. Кылыгларны быжарыңга белеткээри, ооң дүрүмү. Шенеп кедеринге хепти белеткээри. Шенээрин чорудары болгаш четпестерин эдери. Тыва тоннар, платьелер быжарының чуруму. Өөктер хевирлери биле таныжылга. Кылыгны аштап чууру.

Көргүзүглер. «Пөстер ассортиментизи» деп альбом. «Кылымал болгаш синтетиктиг пөстер», «Хептиң майыктарын пөске чада салыры» деп транспарант. Тоннар хевирлери. Уругларга тыва форма.

Пөстөрнийң шынарын хынаары (тудуп, суйбап, дыдып дээш оон-даа өске).

П р а к т и к т и г а ж ы л д а р. Майыкты пөске чада салыры, кылыгны быжары. Кол база хыналда шугумнарны чорудары болгаш кылыгларны тудуштуары. Кылыгларны каастап шеверлээри. Кылдынган хептернийң шынарын тодарадыры. Болдунган частырыгларны сайгарары, эдери.

АЪШ-ЧЕМ АЙМАА

Чемнер. Щи, борщ, балык мүнү, далган үскен быдаа, чудан боорзак, эът аймаандан кылган чемнер.

Чогуур билиглер. Санитар-арыг-шевер негелделери болгаш күш-ажылдың айыыл чогуунуң дүрүмнери. Ажылдаар черни белеткээри. Өгге, бажыңга чемнер белеткээриниң аргалары. Ниити чемненилге черлеринге чем белеткээри. Чиг, бышкан чемнер дугайында билиг. Балыктан, эъттен кылган чемнерниң хоолузу. Балык биле эъттиң куду шынарын тодарадыры. Балыктан, эъттен кылган чемнер. Чемге ногаа аймаан ажыглаары. Быдаа, мүн хайындырарының ниити дүрүмнери. Балыкты, эътти хайындырар аргалары.

Балыкты, эътти хоорарының, бузурнуктурарының, быжыраарының дүрүмнери. Чемнерни делгээринге негелделер. Чем столун делгээриниң дүрүмү. Чемни сунарының дүрүмнери.

Көргүзүглер. «Аъш-чем продуктулары-биле ажыл» деп таблицалар. «Столду делгээри» деп диафильм. Соктаан далган, тараа сөңнээри. Дүштеки чемге стол делгээри, чемнерни дажып сөңнээри. Чем делгеп турда болдунган частырыгларны сайгарары.

Чемнерни белеткээри.

Тарааны соктап белеткээриниң аргазы. Соктаан далганны белеткээриниң аргазы. Каржаң дугайында билиг. Хевек дугайында билиг.

Помидор, огурец чемнерни үр үеде шыгжаары. Консервалаары – аъш-чемни үр хуусаалыг шыгжаарының аргазы. Консервалаан чемнерниң кижиге ажык-дузазы. Далган, тараа – үр хуусаалыг чемнер.

Тыва чемнерниң үр шыгжаар аргалары.

П р а к т и к т и г а ж ы л д а р. Консервалаашкын кылырының аргалары-биле таныштырары. Каржаңны бүдүрүп алырының аргазы. Чиңге-тарааны соктаары, челбири, элгээри. Хевектиң сорттарын ылгаары.

ДУК ДУГАЙЫНДА БИЛИГ

Дүктү болбаазырадырының аргазы. Өг кидистерин бүдүрериниң аргалары.

Чогуур билиглер. Электри машиналары-биле дүк кыргыыры. Кыргызда үезинде айыыл чок болурунун дүрүмнерин сагыыры. Баазага дүктү дужаарда белеткел ажылы. Тыва Республикага дүк кыргыздазының ужур-дузазы. Дүк – садып-саарар материалдарның бирээзи. Дүктү садып-саарарының аргалары. Дүктүң шынарын хынаары. Дүк бүдүрүкчүлериниң ажылын үнелээри. Кыргызданың хуусаазы. Кыргызданың хуусаазын сагываска, ооң уржуктары. Хойну чуур хуусаазы. Хой чуурунун технологиязы. Хойнун кол аарыглары. Оларга удур демисел чорудары. Баш удур арыг-шевер ажылдары. Аарыгларны баш бурунгаар чайладырының аргалары. Чазаг, чайлаг, күзег, кыштаг дугайында билиг. Ынчан малды ажаап-тежээри. Шээр малды кышка белеткээри.

Көргүзүглер. Дүк кыргыыр хачыларның хевирлери. Дүктерниң янзылары. Савааштар. Хой чуур оңгача. Кажалар. Фермалар. Кадат шөлдери. Чыраадан, кур ыяштан кылган кажалар. Оларның ажык-дузазы.

П р а к т и к т и г а ж ы л д а р. Дүк кыргыыры. Кыргызга дүктү үчүттаары. Дүктү савалаары, деңзилээри. Баазага дужаар дүктүң сөөртүлгезин организаастаары. Дүктү чүдүрериниң дүрүмнери.

ХӨМ, КЕШ ДУГАЙЫНДА БИЛИГ

Хөм дугайында билиг. Хөмнү херери, ону чымчадыры. Хөмнү, кешти хөөдери. Оларны эттээри. Эдирээлер дугайында билиг. Хой кезин эдирээлээриниң аргалары. Хой кезин ой, негей тоннар даараарынга белеткээриниң аргалары.

Чонар-даш. Ооң дугайында билиг. Оортан бүдүрер хевирлер. Тыва ус-шеверлерниң уран аргалары. Чонар-даш мастерлери-биле таныжылга. Чонар-даштан кылган чүвөлөрниң үнези. Чонар-даштан кылган чүвөлөр делегейде алдаржаан.

Музыка херекселдери. Тыва музыка херекселдериниң хевирлерин (дошпулуур, игил, бызаанчы) кылырының аргалары-биле таныжылга. Аргалыг болза ол херекселдерни белеткеп кылырынга өөредип болур. Бөлгүм организаастаары.

ДИРИГ АМЫТАННАРНЫ ТУДАРЫ БОЛГАШ

ОЛАРНЫ АЖААРЫ

Бөлүү. Тоолайлар, хойлар, хаваннар, куш, дагаа, аът, инек, сарлык.

Чогуур билиглер. Мал-маганның деннелдиг болурунга салдарлыг факторлар: ажаалда, чемгерери, суггарары, тудуп-тежээри. Мал ажыл-агыйының адырлары. Тывада мал ажылының угланышыны. Малдың баш санын камгалап алыр дээш чорудуп турар хемчеглер дугайы. Малдың

уксаазын экижидер сорулгалар. Мал чемин белеткээриниң аргалары. Мал чеминиң хевирлери. Чемгерилгениң экономиктиг ужур-дузазы.

Мал ажил-агыйында кижилерниң профессиялары.

Чем, далган белеткээриниң технологиязы.

П р а к т и к т и г а ж ы л д а р. Мал чемин белеткээри. Мал-маган чемгереринге болгаш фермада өске-даа ажилдарга хире-шаа-биле киржири. Аңгы-аңгы малдарга чем нормаларын тодарадыры.

СҮТТЕН БҮДҮРЕР ЧЕМНЕР

Кол билиглер. Тыва Республикада сүт бүдүрүлгези. Ооң сайзыралы. Саржаг бүдүрүлгезиниң технологиязы. Саржагны аңгылап ылгаары. Чөкпек дугайында билиг. Чөкпекти кылыр аргалары.

Сүттен чемнерни үлетпүр аргазы-биле бүдүрүп кылырының дугайында ниити билиг.

Мурнакчы фермаларның болгаш саанчыларның арга-мергежилдериниң нептереңгейи. Совхозтуң, республиканың масштавы-биле. Ону солун, сеткүүл материалдарындан шилип алыр.

Божа, хойтпак, өреме, саржаг бүдүрүлгези.

ӨӨРЕНИКЧИЛЕРНИҢ ШИҢГЭЭДИП АЛЫР КОЛ БИЛИГЛЕРИ БОЛГАШ МЕРГЕЖИЛДЕРИ

Өөреникчилерниң билиглери. Каңның шынарларында бар углеродтуң салдары. Чазаныр, кестирер болгаш чондурар станоктарның ниити тургузуу. Даараныр машиналарның хевирлери, херээ, ажыглалы.

Согааш бала кылырының аргалары. Баг-манчактан кылыглар. Кеш, хөм эттээри. Боду бүткен болгаш кылымал материалдардан кылган пөстөрниң кол шынарлары болгаш хереглели, оларны ажаарының кол онза чүүлү.

Балык болгаш эъттен кылган продуктуларны болбаазырадырының, ногаа биле чимис аймаан консервалаарының аргалары. Ол продуктуларның кижиге ажык-дузазы. Чемнер шынарынга негелделер.

Тараа соолдуруп, хооруп, соктап белеткээриниң болгаш тарааны, каржаңны дээрбелээриниң аргалары. Кидис кылырының технологиязы. Сүттен чемнер белеткээри. Дүктү болбаазырадырының аргалары.

Мал ажил-агыйының адырлары болгаш элээн тептереңгей профессиялар. Көдээге мал-маганны ажаарының дүрүмнери. Мал чемнериниң белеткээриниң аргалары. Мал чеминиң хевирлери.

Саржаг, чөкпек кылырының арга-мергежили.

Өөреникчилерниң мергежилдери. Ыяш-биле демир болбаазырадырының аргаларын күүседери. Сүттен кадыг болгаш чымчак быштак кылыры.

Конус хевирлиг ыяш кылыгларны чазаныр станокка чондурары (эгээ тудазы хевирлиг). Цилиндр, конус кырлыг кылыгларны чондурар, кестирер станокка хевирлеп кылыры.

Үтке таарыштыр өрүмнүң диаметрин болгаш биске таарыштыр өзектиң диаметрин таблица ёзугаар тоदारардыры: өзекке кезигни болгаш өттүр үттү хол-биле кестирери.

Септелге ажылдарын школага күүсерири. Хол, бут-биле хөделдирип даараар машиналар-биле болгаш электри-биле ажылдаар даараныр машинага ажылдаары. Каытташкак болгаш одуругланчак тиглерни күүседери, машинаны арыглап, үзеп, ооң бөдүүн үрелиишкиннерин тып, чайладыры.

Кылымал болгаш боду бүткен волокнолардан кылган пөстөрни танып билири, чеңнерлиг болгаш моюндуруктуг кылыгларның майбын кылыры, пөстүң чарыгдалын тодарадыры, кылыгны быжары база даараары.

Тыва шыва тон, хөйлең, школа формаларын быжып даараары.

Эъттен, балыктан бирги, ийиги чемнерни белеткээри.

Чимис болгаш ногаа аймаан консервалаары.

Хоралакчы насекомнарның 3– 4, ажыктыг насекомнарның 3– 4 хевирлерин танып билири.

Чиңге тараа, арбай, ак-тарааны чем кылдыр болбаазырадыры.

Тараа аймааның хевирлери.

Кылган ажылдарның, белеткээн кылыгларның, күүсеткен ажылдарның шынарын тодарадыры болгаш экология талазы-биле билиглер. Ажылдаар черни шын организаастары, күш-ажылдың айыыл чогуунуң дүрүмнерин сагыыры.

Күш-ажылды шын организаастап, өөреникчилер-биле кады ажылдажылганы таарыштыр хуваап, школачы бүрүзүнүң киирген үлүүн учётка алыр ужурлуг.

